

РОЗДІЛ 1 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГРАМАТИКИ

УДК 811.161.2'373.611'367.622.14"10/12"

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ НУЛЬСУФИКСАЛЬНИХ АБСТРАКТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТ.

Сіроштан Т.В., к. філол. н., доцент,
докторант кафедри української мови
Запорізький національний університет

У статті проаналізовано лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних абстрактів в українській мові XI–XIII ст. Визначено склад похідних із матеріально не вираженим формантом у давній руськоукраїнській мові, встановлено їхнє значення. З'ясовано, що вагома частина праслов'янських абстрактів із нульовим суфіксом перейшла в українську мову й стала базою для творення абстрактних іменників із різноманітними лексико-словотвірними значеннями.

Ключові слова: давня руськоукраїнська мова, абстрактні іменники, лексико-словотвірний тип, нульовий суфікс, нульсуфіксація, формант.

В статье проанализированы лексико-словообразовательные типы нульсуффиксальных абстрактов в украинском языке XI–XIII вв. Определен состав производных с материально не выраженным формантом в древнем русскоукраинском языке, установлено их значение. Установлено, что значительная часть праславянских абстрактов с нулевым суффиксом перешла в украинский язык и стала базой для образования абстрактных существительных с различными лексико-словообразовательными значениями.

Ключевые слова: древний русско-украинский язык, абстрактные существительные, лексико-словообразовательный тип, нулевой суффикс, нульсуфиксация, формант.

Siroshtan T.V. THE WORD-BUILDING TYPES OF ZERO-SUFFIX ABSTRACT NOUNS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF XI–XIII CENTURIES

The article deals with lexical and word-building types of zero suffix abstracts in the Ukrainian language of the XI–XIII centuries. The group of derivatives with zero formant in the Old Russian-Ukrainian language has been determined, their meaning has been established. It was found out that a significant part of the Old Slavonic abstractions with zero suffix passed into the Ukrainian language and became the basis for the creation of abstract nouns with various lexical and word-forming meanings.

Key words: the Old Russian-Ukrainian language, abstract nouns, lexical and word-building type, zero suffix, zero-suffixation, formant.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання нульсуфіксації неодноразово привертало увагу дослідників, адже “нульовий суфікс є одним із виразників національної специфіки української мови” [1, с. 18]. Словотвірна структура слів різних частин мови, утворених за допомогою цього форманта, розглядалася в працях П. Білоусенка, Г. Волинець, Н. Клименко, В. Ліпич, В. Лопатіна, О. Мізіної, О. Олексенко, О. Пінчука, Л. Стівбур, А. Тернової, Л. Третевич та багатьох інших мовознавців. Поняття про нульовий суфікс як самостійний словотвірний формант остаточно закріпилося в науці лише наприкінці ХХ ст., проте на сьогодні докладне вивчення його історії вже фактично виконане [2, с. 149]. Утім, спеціальних праць, присвячених аналізу лексико-словотвірних типів абстрактних іменників, утворених за допомогою матеріально не вираженого форманта, у сучасному мовознавстві немає.

Метою нашого дослідження є детальний опис лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних дериватів з абстрактною семантикою на матеріалі давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст., який сприятиме цілісності, комплексності досліджень усієї афіксальної системи іменника.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній лінгвістиці абстрактними вважають іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами, народами, особливості етикету, є науковими та виробничими термінами [3, с. 7–8]. Помітне місце серед таких слів посідають деривати, утворені за допомогою нульсуфіксації, тобто такого способу творення слів, при якому похідні лексеми характеризуються відсутністю матеріального (фонетично оформленого) словотворчого афікса та наявністю специфічної для цього класу слів системи флексій [4, с. 188]. Продуктивність цього дериваційного засобу на різних етапах розвитку мови забезпечує “висока інформативність у поєднанні з компресією, мовною економією” [1, с. 18].

Давня руськоукраїнська мова XI–XIII ст. успадкувала значну кількість нульсуфіксальних абстрактів від праслов'янської мови. На думку вчених, у дописемний період розвитку мови мала місце протонульсуфіксація, тобто такі форманти “ще мали матеріальне вираження й виконували функції суфікса й закінчення” [2, с. 150]. Згодом тематичний суфікс

втрапив своє словотвірне значення й повністю поглинувся флексією [5, с. 213].

Абстрактні іменники, утворені за допомогою аналізованого форманта, представлені в праслов'янській мові численними віддієслівними похідними. Іменники чоловічого роду на **-ь (<-ō)** позначали переважно узагальнену дію, процес: *blěskъ (ЕССЯ 2 114, Sławski I 261) від *bliskati, *blistati; *bodъ (ЕССЯ 2 154, Sławski I 293) продукується від *bodq, *bosti; *borъ (ЕССЯ 2 218, W-Ś 62) від *brati, *berq; *bukъ (ЕССЯ 3 91, Sławski I 60) від *bukati; *dъxъ (ЕССЯ 5 178) від *dъxati, *dъxnqti; *duxъ (200) від *duxati; *konъ (10 195) твориться від дієслова *čęti "почати"; *korъ (11 28) від *kopati; *morkъ (19 234) від *morknqti; *morzъ (Sławski I 59) від *morznqti.

Не менш поширеними, за нашими даними, були абстракти жіночого роду, у словотвірній структурі яких виокремлюється формант **-а (<-ā)**, наприклад: *bava (ЕССЯ 1 168) від *baviti (або з індоєвропейської); *bora (W-Ś 62) від *brati, *berq; *buka (Sławski I 445) від *bukati; *buta (ЕССЯ 3 102) мотивується дієсловом *butati "штовхати" або *butiti "сильно вдаряти"; *duma (5 154) від *dumati; *ēda (6 38) від *ēdati; *ъztrava (9 80) від *ъztraviti "отруїти, пошкодити"; *laska (14 36) співвідносне з дієсловом *laskati; *otъpora (38 44) від *otъperti; *studa (ЕСУМ I 457) від *studiti тощо.

Менш поширені абстрактні іменники середнього роду на **-ь (<-ī)** позначали узагальнену тривалу або результативну дію: *berъ (ЕССЯ 1 200) продукується від *brati; **bol'ъ* (ЕССЯ 2 191, Sławski I 315) від **bol'eti*; *dělъ (ЕССЯ 5 9, W-Ś 49) від *děliti; *korъ (ЕССЯ 11 38, W-Ś 49) від *kopati; *lomъ (ЕССЯ 16 30) від *lomiti та ін. [докладніше див. 6].

В українській мові XI–XIII ст. зазначені похідні науковці кваліфікують уже як нульсуфіксальні утворення, тобто праслов'янські матеріально виражені форманти злилися в одному нульовому суфіксі [5, с. 213]. У цей період продовжують функціонувати давні деривати й з'являються також раніше не зафіксовані новотвори аналізованої словотвірної структури.

1. Найбільш продуктивними, за нашими спостереженнями, виявилися **віддієслівні** лексико-словотвірні типи абстрактних найменувань із різноманітною семантикою.

1.1. У давній руськоукраїнській мові набули поширення абстракти на позначення тривалої або результативної дії, наприклад: *не да» собѣ оупокоа* (XI/1377 Повч 35) від *оупокоити*; *ночныѣ поклоноѣ* и *пѣньеѣ члвкъ побѣжаеѣ дѣвола* (31) від *поклонити ся*; *изгонъ* (1073 СлРЯ VI 139) "вигнання"; *ѡ бещисльныя пагоубы оумирающе* (XI/XIII–XIV ХА 13), *пагоуба* (1284 СДЯ VI 335) "руйнування, знищення" від *гоубити* або *погоубити*; *мнѣ горе лютое мнѣ на нем сѣдя плачь горкіи* (XII/XVII ДЗ 8), *плачь* (XI СДЯ VI 416) "плач; вираження горя"; *и бысть сѣча зла* (XII–XIII ЖБГ 54) від *сѣкти*; *блоудница грѣховъ отпоустъ пригать* (XII/XIV СлТур 256); *ун имѣя възрасть* (XII/XVI ДЗ 78), *возрасть* (1076 СДЯ II 115), *возрасть* (XII 116) "вік; певний вік; зрілість"; *позоръ* (XII VI 578) "дія за дієсловом *позърѣти* – подивитися"; *подѣль* (к. XIII/ок. 1425 561) "поділ, роз-

поділ"; *избой* (XIII/XVII СлРЯ VI 100) "побиття, знищення" (*избити*) та ін.

Серед аналізованих дериватів на позначення дії виокремлюється група найменувань роду діяльності, постійних або тимчасових занять людини: *на ловъ ѣхати* (XI/1377 Повч 33), *ловъ* (до 1125 СР II 39) "полювання" (*ловити*); *торгъ дѣють корсунѣне* (XII/1377 ПВЛ 165); *поѣздъ* (1136–1137/XIV СДЯ VII 419) "об'їзд земель для збирання данини" тощо.

Окремі іменники цього типу позначають рух, переміщення в просторі, наприклад: *бѣгъ* (1073 СР I 214) "втеча"; *отъходъ* (XII СДЯ VI 300) "віддалення"; *изъѣздъ*, *изъѣздъ* (п. XIII СлРЯ VI 213) "набіг, напад"; *поѣздъ* (к. XIII СДЯ VII 419) "від'їзд"; *отъѣздъ* (к. XIII/ок. 1425 VI 304) "від'їзд"; *поскокъ* (к. XIII/ок. 1425 VII 243) "стрибок".

1.2. Віддієслівні найменування почуттів, емоцій представлені в обстежених джерелах значною кількістю нульсуфіксальних дериватів: *възрїть на женоу съ похотью* (1144 ГЕ 176), *похоть* (1076 СДЯ VII 385) "пристрасне бажання" від *похотѣти* "пристрасно забажати" або конфіксальне від *хотѣти*; *завида* (XI СР I 900) "заздрість"; *ласка* (до 1093 СР II 9) "ласка, любов" від *ласкати*; *Жена добра любит страду* (XI/XVII ДЗ 47); *списах от тугы сердца своего* (ДЗ 47); *обида* (XII–XIV СДЯ V 473); *опала* (к. XIII/ок. 1425 VI 134) "гнів, обурення" тощо.

1.3. Окрему групу в пам'ятках аналізованого періоду становлять назви фізичних відчуттів істоти, наприклад: *прї немъже быѣ гладъ велии зѣло* (XI/XII–XIV ХА 8), *гладъ* (XI/XIV СДЯ 325), *голодь* (1280 СДЯ II 349) "почуття голоду; гостра нестача продуктів харчування" споріднене з *ъylděti "жадати, прагнути" (ЕСУМ I 552); *квасъ* (1078/XVI СлРЯ VII 103) "кислота, кислий смак"; *варъ* (XI/XIII–XIV СДЯ I 374) "лихоманка"; *и глухимъ слуха даровахъ* (XII/XIV СлТур 255) від *слухати*; *въкоусъ* (1296 СДЯ II 155) "задоволення, насолода" (*въкоусити*) та ін.

1.4. Абстрактні назви мовленнєвої та розумової діяльності людини представлені в обстежених джерелах численними похідними: *ѡдавше богови хвалу* (XI/1377 Повч 33) від *хвалити*; *Сказъ о стльствѣ Левгитъскѣ* (XI/XIII–XIV ХА 5) від *сказати*; *говоръ* (1076 СДЯ II 342) "шум, гул, ремствування"; *дума* (1096 СлРЯ IV 373) "рада, нарада" (*думати*); *понось* (XI VII 176) "докір; дорікання, засудження" (*поносити*); *глаголь* (XI СР I 516) "слово", пор. *глаголь* (XII–XIII СлРЯ IV 25) "промова, мовлення"; *сего оукура не жаль* (XII/1377 ПВЛ 166) від *оукоряти*; *вѣдъ* (XII СР I 480) "знання, відомості" (*вѣдати*); *кьи ли ми боудеть штвѣтъ* (XII–XIII ЖБГ 45), *отвѣтъ* (1076 СДЯ VI 226) "відповідь на питання, роз'яснення; передбачення, пророцтво; вказівка, розпорядження" від *штвѣтити* або конфіксальне утворення від *вѣтовати* [див. 7, с. 92–93] тощо.

Іменники цього типу часто мають подвійну мотивацію, їх можна розглядати як суфіксальні або конфіксальні похідні, наприклад: *похвала кагану нашему влодимеру* (XI/XV ІлСл 39), *похвала* (1076 СДЯ VII 376) "*похвала*, схвалення; вихвалання" від *похвалити* або *хвали-*

ти; Но о законѣ... о благодѣти и истинѣ ... **повѣсть** сї есть (XI/XV ІлСл 40), **повѣсть** (XI СДЯ VI 480) “сказання, оповідь, оповідання” (**вѣстити** або **повѣстити**); **да восплачотся в нас душеполезныя помыслы** (XI/XVII ДЗ 53), **помысль** (1076 СДЯ VII 150) “злий намір, задум; думка; бажання, намір” від (**помыслити** або **мыслити**); **послоуха** (XI/XI 248) “чутка” (**слоухати** або **послоухати**); **домысль** (XI/XIII–XIV СлРЯ IV 313) “думка, погляди; висновок, рішення” (**домыслити** або **мыслити**); **похоула** (1296 СДЯ VII 389) “образ” та ін.

1.5. Абстрактні найменування суспільних явищ, обставин тогочасного життя становлять в українській мові XI–XIII ст. доволі виразний лексико-словотвірний тип: **О Никиистѣмь сборѣ сказъ въ главизнѣ** (XI/XIII–XIV ХА 14); **людигако на позорѣ стѣкоша** (15), **позорѣ** (XII СДЯ VI 578) “вистава”; **соущаѣ емоу потрѣбъ ради** (XI СинПат 125), **потреба** (XII СДЯ VII 348) “потреба, необхідність; прохання, клопотання” (**потребувати**); **възмоуть** (XI/XIII–XIV II 85) “заколот, смута” (**възмоутити**); **вередь** (1076 I 392), **вредь** (489) “школа, зло” (**вередити**); **пагоуба** (XI/XIV VI 335) “зло; шкода”; **морь** (XII–XIII V 25) від **мерти** (ЕСУМ III 510); **на соудъ не придетъ** (1283 ЄЄ 50) від **соудити**; **поставъ** (1296 СДЯ VII 294) “звичай” (**поставити**) тощо.

1.6. Назви особливостей поведінки, проявів характеру людини також творилися за допомогою матеріально не вираженого форманта, наприклад: **блѣдъ** (1073 СР I 117), **блоудъ** (1076 СДЯ I 235) “розпуста; омана, помилка” від **блѣдити**; **послоухъ** (к. XI/XIV VII 248) “послух, покора” (**слоухати** або **послоухати**); **ослоуха** (XII–XIII VI 170) “непокора, непослух”; **попора** (XII–XIII VII 44) “покірність”.

1.7. Назви стихійних сил природи, явищ навколишнього світу в обстежених джерелах менш поширені: **и трупъ веліи по всеи земли** (XI/XIII–XIV ХА 16), пор. **и боудоу троусі по мѣста** (1144 ГЄ 188); **скрежетъ слышанъ быс с нбсе страшень** (XI/XIII–XIV ХА 14); **заходъ** (XI/XIII–XIV СДЯ III 355) “захід (сонця)”; **мразъ** (XII–XIII V 30) “мороз, холод” від **мерзти** (див. ЕСУМ III 515); **варъ** (XIII СДЯ I 374) “спека” та ін.

1.8. У словотвірній структурі окремих складних іменників на позначення релігійних свят, подій також трапляється матеріально не виражений суфікс, наприклад: **маслопоустъ** (XII–XIII СДЯ V 116) “тиждень перед Масляною”; **водохрщъ** (к. XIII/бл. 1425 I 454) “про свято Богоявлення або Хрещення”.

2. **Відприкметникові** деривати в обстежених пам’ятках XI–XIII ст. представлені нечисленними похідними.

2.1. Фізичний стан істоти позначають такі іменники: **жѣно отъпущена кси отъ недѣга твогѣо** (1056–1057 ОЄ 49), **въ недоузѣ свокмь** (1283 ЄЄ 60), **недоугъ** (1076 СДЯ V 263) “хвороба, страждання” від **недоужии**; **могута, могота, мугута** (XIII/1477 СлРЯ IX 230) “міць, сила, могутність” та ін.

2.2. Характеристики об’єктів довкілля, істот, за нашими даними, трапляються в українській мові XI–XIII ст. нечасто: **быстръ** (XI/XII–XIV СДЯ I 338) “швидкість, стрімкість”; **глубъ** (до 1200 СР I 521) “глибина”; **Дѣвица**

бо погубляеть красу свою (XII/XVII ДЗ 25) від **красныйи**.

2.3. Найменування життєвих обставин з нульовим суфіксом є нечисленними й не утворюють виразний лексико-словотвірний тип, наприклад: **лють** (XI СР II 97) “біда” від **лютыи**.

3. **Відіменникове** словотворення абстрактних іменників за допомогою нульового суфікса в обстежений період було дуже обмеженим. Лише окремі похідні вчені відносять до десубстантивів, наприклад: **юже нѣ оубьши не прѣлюбы створиши** (1283 ЄЄ 121) “подружня зрада” від **любы** “любов” [7, с. 92].

Висновки. Нульова суфіксація як засіб творення абстрактних іменників активно вживалася вже в праслов’янській мові. В пам’ятках давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. абстракти набули значного поширення й утворили віддієслівні й відприкметникові лексико-словотвірні типи з різноманітною семантикою. Серед девербативів найбільш численними виявилися найменування тривалої або результативної дії, назви почуттів, емоцій, а також мовленнєвої та розумової діяльності людини. Деад’єктиви формували в XI–XIII ст. менш продуктивні лексико-словотвірні типи назв фізичного стану істоти та найменувань узагальнених характеристик, якостей об’єктів навколишнього світу.

Таким чином, нульсуфіксація в давній руськоукраїнській мові стала важливим засобом формування абстрактної лексики із загальним словотвірним значенням “опредметнена дія” та “узагальнена ознака”.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

ГЄ Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 174–193.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. К. : Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–6.

ЄЄ Євсевієве Євангеліє : наукове видання. Пам’ятки української мови XIII ст., Серія канонічної літератури / відп. ред. В. В. Німчук. К. : КСУ, 2001. 320 с.

ЖБГ Сказание и страсть и похвала ... бориса и глѣба. Успенский сборник XI–XIII вв. / под ред. С. И. Коткова. М. : Наука, 1971. С. 43–58.

ІлСл «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 39–45.

ОЄ Остромирове Євангеліє 1056–1057 років. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 47–61.

ПВЛ “Повість временних літ” початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 року. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 158–168.

Повч «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 30–35.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. М. : Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.

СинПат Синайський патерик XI ст. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 124–128.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. М. : Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

СлТур “Слово на Антипасху” Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : «Полісся», 2015. С. 248–256.

Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб, 1893–1912. Т. 1–3.

ХА Книг| времени" и вбразн|" Гєврги" мниха / Истрині В. М. Хроника Георгія Амартола ві древнємі славянорускомі переводі: текстї, изслѣдованіе и словарь. Т. 1: Текстї. Петроградї, 1920. 612 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–39. М. : Наука, 1974–2014.

Słowski Słowski F. Słownik prasłowian'ski. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. Т. 1–3. 1974–1979.

W-Ś Wojtyła-Świerzowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka / Formacje tematyczne. PAN. Prace Sławistyczne. 30 Wrocław – Warszawa, 1992. 185 s.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинець Г. М. Нульсуфіксація в словотвірній системі українського іменника: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2009. 20 с.

2. Білоусенко П. І. Підсумки і перспективи дослідження динаміки афіксальної деривації українського іменника. Українська мова. № 4. 2014. С. 145–154.

3. Полнога Л. М. Абстрактна лексика. Українська мова : енциклопедія. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 7–8.

4. Тернова А. І. Динаміка нульсуфіксального творення іменників pluralia tantum в новій українській мові. Вісник Житомирського держ. пед. ун-ту. 2004. № 14. С. 188–193.

5. Білоусенко П. І. Праслов'янські витоки нульсуфіксальної деривації українського іменника. Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції / відп. ред. В. М. Мойсієнко. Житомир : Полісся, 2015. С. 200–215.

6. Сіроштан Т. В. Назви дій у словотвірній системі праслов'янської мови. Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство) : зб. наук. пр. № 7. Дрогобич, 2017. С. 177–181.

7. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. Запоріжжя – Кривий Ріг, 2010. 480 с.